

ЖАШТАРГА КЕСИПТИК БАГЫТ БЕРҮҮДӨ КҮНДӨЛҮК АҢ-СЕЗИМГЕ КАРАТА ПСИХОЛОГИЯЛЫК АНАЛИЗ

Бул макалада автор кесипке туура багыт берүү, өлкөнүн да, жаштардын да кызыкчылыгы үчүн маанилүү экендигин белгилейт. Туура жол көрсөтүлүп, кесибин сүйгөн, иштерман жаштарды, билимдүү, өз ишинде, тармагында күчтүү кесип ээлерин даярдоо келечек үчүн пайдалуу иш жасагандын көрсөткүчү деп эсептейт

Негизги сөздөр: Семантика, психосемантика, стереотиптер, респонциеттер

Р.А.Алиева
преподаватель ОшГУ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОЗНАНИЯ МОЛОДЕЖИ ПРИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ НАПРАВЛЕНИИ

Данная статья посвящена психологическому анализу сознания личности при профессиональной ориентации. Исследуемая проблема, по мнению автора, имеет большое значение не только в интересах молодежи, но и целого государства.

Ключевые слова: Семантика, психосемантика, стереотипы, респонциеты

R.A. Alieva
Teacher OshTU

This article devoted to psychological analysis the sense of person by professional orientation. Researching problem, on the author's opinion has a great meaning not only youth's interest, but the whole state.

Keywords: Semantics, psychosomatics, stereotypes, responses

Жаштарга кесиптик багыт берүүдө күндөлүк аң-сезимге карата психологиялык анализ. Изилдөөнүн негизги максаты болуп жаштарга кесиптик багыт берүүдө апперцепцияга мүнөздүү болгон реконструкцияланган стереотиптердин типтерин аныктоо. Анткени мамлекеттүүлүктүн сапатын жогорулатып, Кыргыз Республикасында жашаган жаштардын граждандуулугун көтөрүүдө, жаштардын аң-сезимин өздөрү кызыккан кесипке багытоо, мамлекеттин алдындагы негизги милдеттердин бири. Мындай милдеттердин жаралышы азыркы эле мезгилде пайда болбостон, кыргыз мамлекети жаралгандан бери бар экендигин билебиз. Алсак, «Эр жигитке жетимиш өнөр аздык кылат», «Бөдөнөнү сойсо да касапчы сойсун», «Нан бышырса өтүкчү, наабайчы ултарса өтүктү- анда иштин бүткөнү» ж.б. деп кесипке кыргыздар макал-лакаптын негизинде оң жана тескери мазмунда маани берилип, улуттук маданиятта анализге алып келген. Ал эми азыркы мамлекеттин саясий экономикасын илимий мейкиндикте жаш адистердин аң-сезимине калыптандырууда, психосемантикалык мазмундагы кесиптик стереотиптердин типтерин түшүндүрүү психология илиминин алдында турган негизги проблемалардын бири болуп саналат. Анткени кыргыз мамлекети өткөөл мезгилди башынан өткөрүп саясий экономикалык жактан

кыйынчылыкта турган мезгилинде, жаштарга өз жөндөмдүүлүгүнө жараша кесиптик багыт берүүдөгү, психологиялык анализ чоң мааниге ээ. Мисалы, азыркы күндө элдин көпчүлүк массасы мурунку СССР мезгилиндеги кесиптин функциялык установкасына карата юристерге, экономисттерге жана медиктерге карата адистиктин баалуулугу көтөрүлүп, аларга каалоочулардын саны көбөйүп, кесиптер аралык баланстын бузулгандыгын билебиз. Ушул айтылгын факторлор эл арасында туура кабыл алынып, ар бир кесиптин типаждарын инсандардын күндөлүк аң-сезимине жараша “билим эффективдүүлүгүн” кеңейтип, кесиптик сапаттын туура тандалышы үчүн психологиялык анализди сунуш кылам.

Мындай изилдөөлөрдүн жыйынтыгы өндүрүштүк ишмердүүлүктөрдүн сапатын көтөрүп, кесиптик ык-машуугуну жогорулатып, кызматчылардын кесиптик багыттагы мамилелешүүнүн иерархиялык нормасын жолго салып, профессионалдуулук сапаттын пайда кыла тургандыгын, бир катар психолог окумуштуулар изилдеп, кеңештерин жазган. Алсак, орус академиктери Бодалев А.А., Леонтьев А.Н., Шихерев П.Н. ж.б. изилдөөчүлөр кесиптин адистерине чоң маани берип, кесип саясий-экономикалык негизде, мамлекеттин өнүгүшүндө түз мааниси бар экендигин белгилешет. Алсак, А.А. Бодалевдун изилдөө жыйынтыгында адам баласынын кесипке карата болгон жүрүм-турумун мүнөздөөчү стереотиптин- типтери күндөлүк жашоодогу аң-сезимге карата түзүлө тургандыгы белгиленген. Б.а. адам баласынын сырткы көрүнүшү, белгилүү бир кесипти мүнөздөгөн кыймыл аракетинде, өзүн курчаган чөйрөгө, жасаган мамилесине жараша мүнөздөлгөндүгү изилденген. Мындай иш-аракеттин жыйынтыгы көпчүлүк учурда укук коргоо органдарында, улуттук мамлекеттик саясатты коргоо иштеринде, соода сатыкты уюштуруу учурунда, дипломатиялык жумуштарды кеңири колдонуп коом, мамлекет үчүн өтө баалуу теория экендигин билебиз. Айрыкча окуучулардын окууга, келечекте азыркы жаңы технологияга карата умтулгандыгын аныктоодо колдонулат. Анткени психология илиминде мамилелешүү дайыма эле сөз аркылуу да жүрө тургандыгы белгилүү. Мындай учурда мамилелешип жаткан адамдардын сырткы оң түсүнө карата түзүлгөн стереотиптер өтө мааниге ээ. Ошондуктан кыргыз маданиятындагы ушул багытта айтылган “Сүйлөбөсө сүйлөбөс, билдирип турат эки көз”, “Айткандын оозу жаман, ыйлагандын көзү жаман” деген макал, кыргыздарда бир катар дикламациялык жумуштарды уюштурууда, өз ара мамилени чечүүдө ийгиликтүү колдонуп келгендигин мүнөздөйт.

Экинчиси бир орус психологу П.Н. Шихерев “Инсандын стандарттуу ой жүгүртүү инварианты турактуу стереотиптин социалдык установкасын алып жүрүүчү ролду ээлейт” деген. Мында адам баласынын жалпы кызыкчылыгына карата кесиптин этикалык айырмачылыктары системалаштырылып түзүлгөн социалдык стереотиптерге карата инсандык сапаттар “стереотиптердин типаждары”- деген түшүнүк аркылуу кесиптик жүрүм-турум норма улуттук маданиятта да аныктала тургандыгы белгиленген.

Бул кесиптик стереотиптердин типтери аркылуу ар бир кесипке мүнөздүү болгон инсандык сапаттардын типтерин аныктоо менен ар бир адамга тубаса берилген талантты таап, аларды “билим эффективдүүлүгүн” көтөрүүгө жетишебиз. Мындай жумуштардын аткарылышы мамлекеттик деңгээлдеги саясий-экономиканын өркүндөй тургандыгын билгизет.

Ушул планды колго алуу менен эртеңки өзү кызыккан кесиптин ээси боло турган жаштардын арасында эксперименталдык изилдөө жүргүзүлүп, ал жаштардын күндөлүк аң-сезиминде кесип түшүнүгүнүн элементтери (биздин шартта инсандык сапаттары) кандай стереотиптердин-типтердин негизинде чагыла тургандыгы изилденди. Бул планды ишке ашыруу үчүн ОшМУнун профессору А.Закиров тарабынан негизделген психосемантикалык мазмундагы инсандык сапатты изилдөөчү “дифференциалдык шкала” ыкмасы колдонулду. Экспериментке катышуучу респонденттер катары орто мектептин окуучулары 30 изилденүүчүлөр алынды. Ал эми изилдөөобъектиси катары, 10 адистик алынды. Аларга; медицина, физика-математика, юриспруденция, БиМ (бизнес жана менеджмент), агрономия, журналистика, геология, химия, философия жана психология. Шкала катары инсандык сапаттарды мүнөздөгөн; эмгекчил, кызыктуу, келечектүү, бактылуу, максатына умтула билүү, ишкер, ичимдик ичпеген, сүйлөшө билген, өзүн

жогоруу баалаган, бирөөгө критикалык мамиле жасай алган, айтканын бирөөгө таңуулай алган, өзүнө ыраазы болгон ж.б. у.с. униполярдуу мазмундагы 40 сапат алынды.

Эксперимент төмөнкү инструкция боюнча жүргүзүлдү: “Урматтуу изилденүүчүлөр сиздерге сунуш этилген инсанды мүнөздөгөн сапаттарды, изилдөө объектиси катары тандалган 10 объективе (биздин шартта адистик кесиптер) тиешелүүлүгүнө карата 5 баллдык системада баалоону сунуш кылабыз (-2,-1,0,1,2 мында -2-объект таптакыр андай эмес, 2 туптура ушундай деген ранжировка боюнча 40×10 масштабындагы матрица толтурулат).”

Эксперимент учурунда убакыт чектелбейт, изилденүүчүлөрдүн суроосуна экспериментатор тарабынан түшүндүрмө берилип турат. Эксперимент аяктагандан кийин бардык изилденүүчүлөрдүн матрицасы, шкала- объектилердин жооптору бир матрицага суммаланып чыгарылат. Биздин шартта 40×10×30 матрицасындагы кубдук маалымат алынып, аларга төмөнкү формуласы боюнча когнитивдик мейкиндиктеги фактордук (компьютердик) анализ жүргүзүлөт.

$$c = \frac{2 \sum / kij}{n(n-1)}$$

Мында, С- когнитивдик мейкиндик, К-объектилер, биздин шартта кесиптер, n- шкалалардын саны, биздин шартта 40ка барабар болгон инсандык сапаттар.

Эксперимент эки статустагы жана маданияттагы жашаган жаштардын арасында жүргүзүлдү.

Биринчи изилденүүчүлөр М.Тешебаев орто мектебинин 25 окуучусуна жүргүзүлсө, ошол эле мазмундагы эксперимент Кара-Суу шаарындагы Бабур орто мектебинде окуган 30 окуучуга окутуучу Р. Алиева тарабынан жүргүзүлдү.

Алынган эксперименттин жыйынтыктарына анализ кыла турган болсок; кесиптик типтерге карата берген көз карашты, кесипти түшүндүрүп турган инсандык сапаттардын эксперименттери өз ара дал келбегендиктери байкалды. Мындай факторлордун болушу кесипке маани берүү “эффект центрациясы” бардык элдерде бирдей жүргөндүгүн кабар берип, немец философу В.Гумбольддун “аң-сезимдин тили” деген концепциясынын жаштар арасындагы интеллектуалдуулуктун калыптануусундагы колго алаарык жумуш экендигин көрсөттү.

Факты катары эксперименттин жыйынтыгына кайрылсак: максатка умтулуу, биримдиктүү, эмгекке бышкан, демилгелүү, жагымдуу, принципалдуу, новатор, сүйкүмдүү, моралдык, өзгөчөлөнгөн, эмгекчил, кайраттуу-деген сапаттар фактордун бир уюлунда жайгашып, ушул фактордун тескери уюлунда Бабур орто мектебинде окуган окуучуларынын аң-сезиминде өзүнө-өзү ыраазы болуу, элеганттуу, элитардык, борсойгон (сытый), деген сапаттар М.Тешебаев орто мектебинин окуучулары үчүн башка факторго кирип эки маданиятта өскөн жаштардын кесиптик маалыматтардын элементтерин эки башка кабыл алгандыгын түшүндүрүп А.Н. Леонтьев сунуш кылган “дүйнөнүн көрүнүшүн кабыл алуу” немец философу О.Ю. Шпенгилерден бери келе жаткан “ар бир улуттун маданияты өз улуту үчүн баалуу” деген концепция жаштардын арасында кесипти туура кабыл алуу да мааниге ээ экендигин түшүндүрүп турат. Демек мындай айтууга болот адам баласын мүнөздөгөн инсандык сапаттар да турактуу монолиттик болбостон салыштырмалуу түшүнүк экендигин айтууга болот. Анткени өзбек маданиятында тарбияланган окуучулардын ойлорунда эң баалуу кесип – мугалим, андан кийин психология, экономика, биология, физика, информатика булардын каршылыгындагы элитардык, элеганттуу кесип – философия, тарых жана журналистика болгон.

Ал эми М.Тешебаев атындагы орто мектебинин окуучуларынын түшүнүгүнө караганда кесиптик стереотиптердин кабыл алышында жогорку факторлордогу инсандык сапаттар униполярдуу (бир полюста) болуп алардын каршысында аларга тескери мүнөзгө ээ болгон бир катар сапаттарды көрсөтө алышкан б.а. өзүнө- өзү ыраазы болуу (самодовольный), элеганттуу, элитардык, борсойгон- деген сапаттардын ордуна, өз бактысы үчүн күрөшпөйт, чыдамы жок, инициатива жасоодон коркот – деген сапаттарды жайгаштыруу менен эмгекти талап кылган кесип деп - биринчи экономистерди, андан кийин информатиктерди, геологдорду, журналисттерди, биологдорду, психологдорду, алардын каршысына, жеңил кесип деп- философдорду,

тарыхчыларды, физиктерди ж.б. кесиптерди коюшкан. Ушундай эле маалыматтар экинчи Ф2 факторунун оң уюлунда: мамиле жасай алган (общительный), шайыр, уюштура биле алуу, такшалган, акылдуу ж.б. ушул сыяктуу инсандык сапаттар менен ранжировкаланып, жогорку изилденилип жаткан кесиптердин типтерине маани берилди. Бул көрсөткүчтөргө токтолсок москвалык окуучулар келечектеги жашоосуна пайдасын жакшы тийгизет деген кесипке – математиканы, геологияны жана журналистиканы, киргизе турган болсо, оштук окуучулар биринчи экономика, тарых, психологияны андан кийин калгандарын койгондугун байкадык. Мындай көрүнүштөн айтууга болот, адам баласынын кесиптик стереотиптердин-типтерин кабыл алышы күндөлүк интеллектуалдуулукка жараша пайда болгон информациялык маалыматка жараша боло бербестен, адам баласы жашаган географиялык жер рельефине, мамлекеттин экономикалык өнүгүү системасына жана бир катар социалдык факторлорго, саясатка жараша боло тургандыгы белгилүү болду. Анткени жогорку эксперименттин калган факторлору толугу менен биз белгилеген кесиптик стереотиптин-типтерине жараша билимге ээ экендигин көрсөтүштү. Калган Ф4, Ф5, Ф6, факторлорунда да айырмалар байкалды. Мындай айырмачылыктарды анализге алуу бир эле психологдордун иши болбостон азыркы коомдук талапка жараша адистерди даярдоодо философдордун, тарыхчылардын, лингвисттердин ж.б. профессионалдардын милдети чоң экендигин белгилейм.

Ошондуктан жаштарга кесиптик багытта таалим-тарбия берүүдө жаштардын өз жүрүм-турум этикасын эске алуу менен, төмөндөгү жумуштарды уюштурууну сунуш кылам:

1) Жаштарга улуттук маданияттагы маалыматтарды калыптандырууда “лакундук” [4] мазмунга ээ болгон эрежелерди сунуш кылам (“Лакун дүйнө туурасындагы маалыматтардын маңызын түшүндүрүп турган тил). Анткени адам баласы өз оюндагысын калыптандырууда кыйыр жол менен максатты канааттандырган факторлор да кездешет. Мындай факторлорду түшүндүргөн бир катар мисалдарды келтирүүгө болот. Мисалы, “Бирөөнүн колу менен чок карма”, “Колтугуна суу бүркүү”, ж.б. деп айтылуу менен бизге маалым. Мында өзү жаман көргөн адамга экинчи бирөөнү түртүү менен максатына жеткендигин айта алабыз.

2) Фактордо Англиялык психолингвистер Газамер, Рузовин, “Герменефтикалык” [4] тил илиминдеги түшүнүккө чоң маани берип башка улуттагы маданияттарды, тилдерди философиялык түшүнүктөрдү толуктап, жаштардын интеллектуалдуулугун көтөрүүнү сунуш этишет. (Эгерде “герменефтика”-деген терминге маани берсек грек тилинен кыргызча которгондо түшүндүрүү» дегенди билдирет) ж.б.

Ошентип кыргыз маданиятында дүйнөнү “аң-сезимдин тили” теориясында кабыл алууда, күндөлүк аң-сезимде калыптанган маалыматтар “конотациялык” жана “денетациялык” мазмундун маңызында эки башка мазмундагы маалыматтар бир түшүнүктү берип, бирин экинчиси толуктап жүрүм-турумдун эрежесин жаратат. Эгерде бул теориялык эрежелерди билгичтик менен уюштура ала турган болсок, жаштар кесипти тандоодо тубаса жөндөмдүүлүктөрүнө жараша тандоого жетишет. Ошондо жаштар арасында кесиптик багыт берүү туура жүрүп, бирин экинчисинен маанисине жараша айырмалай алынат. Эгерде жаштар арасында кесип туура тандалса мамиленет, улут жана ошол инсан үчүн чоң жетишкендик деп айтабыз. Ал деген сөз Кыргыз мамлекеттүүлүгүн фундаменталдуу түптөлүшүндө негиз боло алат деген менен барабар.

Адабияттар:

1. **Бодалев, А.А.** Восприятие и понимание человека человеком// Москва, 1982.-185с.
2. **Бодалев, А.А.** Личность и общение//Москва, 1996.-262с.
3. **Гуревич, А.П.** Категория средневековой культуры//Москва, Издательство Искусство, -1972.87с.
4. **Закиров, А.З., Мурзаев, М.С.** Этнопсихология//Ош, 2015.-110с.
5. **Коул, М., Скринберг, С.** Культура и мышление//Москва, Издательство прогресс, 1977.-208с.
6. **Леонтьев, А.Н.** Деятельность, Сознание, Личность//Москва, Издательство прогресс,

1975.-95с.

7. **Петренко, В.Ф.** Психосемантика сознания//Москва, Издательство МГУ, 2006.-142с.